

METODİKA

Mürəkkəb cümlənin təsnifat sistemi və bəzi problemləri

Nabatlı Qulamoglu

DİM yanında İctimai Şuranın üzvü, təhsil eksperti. Azərbaycan.

E-mail: n_palangov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-6241-4490>

XÜLASƏ

Məqalədə mürəkkəb cümlələrin təsnifat sistemindəki problemlər araşdırılmışdır. Orta və ali məktəb dərsliklərində mürəkkəb cümlələrin təsnifat sistemi geniş təhlil edilmiş, bir sıra çatışmazlıqlar aşkara çıxarılmışdır. Mürəkkəb cümlələrin ənənəvi təsnifatında başlıca çatışmazlıq – vahid prinsiplərə əməl edilməməsi müəyyən edilmişdir. Təsnifat ardıcıl şəkildə aparılmışdır. Əvvəlcə mürəkkəb cümlələr iki prinsip əsasında bölünmüşdür. Sonra uzun zaman bəri mübahisə predmeti olan tabeli mürəkkəb cümlələrin təsnifatı verilmişdir. Çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin klassik təsnifatında anlayışla mahiyyət arasında olan uyğunsuzluqlar təhlil edilmiş və müəllif özünün uyğun bildiyi təsnifatı təqdim etmişdir. Beləliklə, mürəkkəb cümlələrin təsnifat sistemi tamamilə yenilənmiş və oradakı məntiqsizlik aradan qaldırılmışdır.

AÇAR SÖZLƏR

mürəkkəb cümlə,
komponent, sintaktik
blok, təsnifat

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib – 13.05.2020
qəbul edilib – 27.05.2020

METHODS

Classification system of complex sentences and some problems

Nabatlı Gulamoghlu

Member of the Public Council under the State Examination Center, education expert. Azerbaijan.

E-mail: n_palangov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-6241-4490>

ABSTRACT

This article explores the problems, existing in the classification system of complex sentences. The classification system of complex sentences in secondary and high school textbooks has been extensively analyzed, and a number of shortcomings have been identified. The main shortcoming in the traditional classification of complex sentences is the lack of adherence to common principles. The classification was sequentially carried out. Initially, complex sentences were divided on the basis of two principles. Then there is the classification of subordinate compound sentences, which has long been the subject of controversy. In the classical classification of multicomponent complex sentences, the discrepancies between the concept and essence were analyzed, and the author presented a classification that he considered appropriate. So, the classification system of complex sentences has been completely updated, and the illogicality has been eliminated.

KEYWORDS

compound sentence,
component, syntax block,
classification

ARTICLE HISTORY

Received – 13.05.2020
Accepted – 27.05.2020

Giriş / Introduction

Mürəkkəb cümlə anlayışı dilin ən problemlı və mübahisələrlə dolu olan mövzularından biridir. Fərqli yanaşmaları mürəkkəb cümlələrə aid bütün təsnifat sistemində müşahidə etmək olar. Bu məqalədə məqsədimiz mürəkkəb cümlə ilə bağlı daha aktual hesab etdiyimiz sahələr barədə fikir söyləməkdir. Həmin sahələr bunlardır:

1. Mürəkkəb cümlələrin təsnifatı;
2. Təbii mürəkkəb cümlələrin təsnifatı;
3. Çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin təsnifatı.

Vaxtilə mürəkkəb cümlənin adı belə dilçilər arasında ciddi mübahisə predmeti olmuşdur. A.M. Peşkovskinin "Синтаксис в научном освещении" kitabı sintaksis barədə yazılmış klassik əsər sayılır. Müəllif burada qeyd edir: "Mürəkkəb cümlə" terminini biz rədd edirik, çünki o bir neçə cümləni bir cümlə adlandırır" [9, 455 s.]. A.M. Peşovski sonra hüquq elmindən paralellər götürməklə fikrini aydınlaşdırmaq istəmişdir. Nəhayət, apardığı müqayisələrin nəticəsini belə ifadə etmişdir: "Məhz "mürəkkəb cümlə" "müxtəlif cümlə" deyil, "cümlələrin ittifaqı"dır, ona görə də "mürəkkəb cümlə" adlanma bilməz" [9, 455 s.].

Düzdür, A.M. Peşkovskidən sonra gələn bir çox dilçilərin onun yanaşmasını qəbul etməirlər. Yuxarıda verilmiş fikirlərə diqqət cəlb etməyimiz səbəbsiz deyil, çünki mürəkkəb cümlə ilə bağlı bir çox mübahisələrin kökündə məhz onun adı dayanır.

Mürəkkəb cümlələrin təsnifat tarixinə qıscaca ekskursiya etməzdən əvvəl mühüm bir məsələyə toxunmaq istərdik.

Z. Budaqova "Азербайджанский язык" kitabında təbii mürəkkəb cümlələrə belə tərif verir: "Tərkib hissələri birləşdirici bağlayıcılar vasitəsilə bağlanan mürəkkəb cümlələrə təbii mürəkkəb cümlələr deyilir" [Budaqova Z. 1982].

Əvvəla, tərif formal xarakter daşıyır və təbii mürəkkəb cümlənin mahiyyətini özündə əks etdirir bilmir. Diqqətimizi cəlb edən isə başqa məsələdir. Bir halda ki mürəkkəb cümlənin tərfi bağlayıcıların iştirakına görə müəyyən edilir, onda bağlayıcı mürəkkəb cümlələrdə tabelilik və ya təbii mürəkkəb cümlələrdə də tabelilik varmı? Bununla bərabər, həm orta, həm də ali məktəb dərəcələrində mürəkkəb cümlələrin təsnifatını bu səpgidə aparmağın məntiqi anlamı varmı?

Mürəkkəb cümlələr sistemindəki təsnifatla bağlı məktəb qrammatikası ilə elmi qrammatika arasında varislik olması təqdirəlayiqdir, çünki ali məktəb tələbələrini mövzunu dərindən öyrənmək üçün baza biliklərinə istinad etməlidirlər. Məlumdur ki, istənilən bir təsnifatın əsasında müəyyən prinsip dayanır, yəni ayrılıqda həm mürəkkəb

cümlələr, həm təbii mürəkkəb cümlələr, həm tabeli mürəkkəb cümlələr, həm bağlayıcı mürəkkəb cümlələr, həm də mürəkkəb konstruksiyalı cümlələr müəyyən prinsiplər əsasında təsnif edilir. Buna baxmayaraq, nə orta məktəb, nə də ali məktəb dərəcələrində həmin təsnifatların prinsipləri barədə məlumat vardır.

Təqribən, XX əsrin 90-cı illərinə kimi dərslərimizdə mürəkkəb cümlələr təbii, tabeli, bağlayıcı olmaqla üç yerə bölünürdü.

Bu təsnifatın əsas nöqsanı onda idi ki, bölgü vahid prinsip əsaslanmırdı. Belə ki, birinci və ikinci bölgü komponentlər arasındakı subordinasiyanın olub-olmamasına, üçüncü isə mürəkkəb cümlədə bağlayıcının iştirak edib-etmədiyinə söykənir.

Hazırda dərslərimizdə mürəkkəb cümlələr vahid prinsip əsasında təsnif edilir: təbii mürəkkəb cümlələr və tabeli mürəkkəb cümlələr. Mürəkkəb cümlələrin bu iki tipini bağlayıcı mürəkkəb cümlələr içərisində də axtarırlar. Problem də ondadır ki, bağlayıcı mürəkkəb cümlələrdə tabelilik və tabelilik əlaqəsini dəqiq ayırmaq çox zaman mümkün deyil. Məhz buna görə də bir çox dilçilər "keçid xarakterli mürəkkəb cümlələr" anlayışından istifadə edirlər.

K. Abdulla yazır: "Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb cümlə, tərkibindəki komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsi, onların bir-birinə bağlanma dərəcəsinin müxtəlif olmasına görə, əsasən, iki qrupa tabeli və təbii mürəkkəb cümlələrə və sonuncu da öz növbəsində iki hissəyə — bağlayıcı və bağlayıcı təbii mürəkkəb cümlələrə ayrılır [Abdullayev K. 1998].

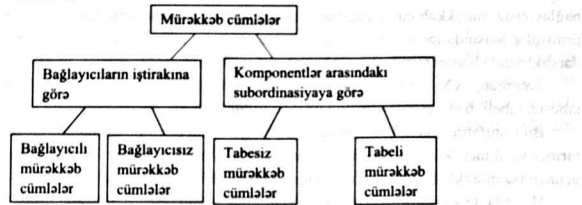
Bu cür təsnifat ona görə nöqsanlıdır ki, müəllif yalnız təbii mürəkkəb cümlələri bağlayıcı və bağlayıcı olmaqla iki yerə bölür, halbuki bağlayıcı mürəkkəb cümlələrin içərisində həm təbii, həm də tabeli mürəkkəb cümlələr vardır.

Biz hesab edirik ki, təsnifat aşağıdakı kimi aparılmalıdır:

1. Bağlayıcının (əlbəttə, "bağlayıcı" sözü burada bağlanma dərəcəsinin müxtəlif komponentləri bağlayan bir sıra digər vasitələri də əvəz edir) iştirakına görə: **bağlayıcı mürəkkəb cümlələr** və **bağlayıcı mürəkkəb cümlələr**;
2. Mürəkkəb cümləni təşkil edən predikativ hissələr arasındakı subordinasiyaya görə: **təbii mürəkkəb cümlələr** və **tabeli mürəkkəb cümlələr**.

Təsnifatı sxematik olaraq belə ifadə etmək olar:

Sxem 1.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin təsnifatı ilə bağlı müxtəlif zamanlarda üç fərqli baxış meydana gəlmişdir. Ən geniş yayılmış təsnifat XIX əsrin ortalarına təsadüf edir. Buna **məntiq-qrammatik** təsnifat deyilir. Onun yaradıcısı F.I. Buslayevdir. Təsnifatın əsasında budaq cümlələrin cümlə üzvlərinə oxşatmaq prinsipi dayanır. Yeri gəlmişkən, hazırda Azərbaycan dilçiliyində tabeli mürəkkəb cümlələrin klassifikasiyası məhz bu prinsipə söykənir. Bu səbəbdən də demək olar ki, budaq cümlələrin növləri cümlə üzvlərinin adı ilə eyni səslənir. Məsələn: mübtəda – mübtəda budaq cümləsi, xəbər – xəbər budaq cümləsi və s.

Müntəzəm və ardıcıl görünməsinə baxmayaraq, bu bölgü sonralar ciddi tənqiddə məruz qalmışdır. Hesab edirik ki, bununla bağlı A. Belošapkovaya tərəfindən qeyd edilən iradlar heç də hamısı ədalətli deyil. Başlıca səbəb də onunla izah edilə bilər ki, A. Belošapkovaya məhz ədəbi bölgüyə zidd olan struktur-semantik təsnifatın ən fəal tərəfdarlarından biridir.

Müəllif hesab edir ki, mövcud təsnifat daxili cəhətdən ziddiyyətlidir, çünki budaq cümləni bu və ya digər cümlə üzvünə oxşatmaq üçün əsaslar fərqlidir [4, s.106]. A. Belošapkovanın nə demək istədiyini aydınlaşdırmaq üçün belə bir cümləyə nəzər yetirək: *Kim tarlada yaxşı əmək sərf etmişdi, o da bol məhsul götürdü.*

Tədqiqatçının fikrinə, belə cümlələrdə budaq cümlənin növü nisbi əvəzliyin cümlədə hansı sintaktik funksiya yerinə yetirməsini bilməklə müəyyən edilir. Bir sıra hallarda isə (budaq cümlə bütövlükdə baş cümləyə aid olduğu hallarda) oxşatma məna hesabına baş verir. Müəllif onunla razı deyil ki, budaq cümlələrin cümlə üzvlərinə fərqli üsullar vasitəsilə oxşadılması nəticəsində birincilərin struktur cəhətdən rəngərarəngliyi meydana çıxır.

Hesab edirik ki, A. Belošapkovanın qeyd etdiyi irad əsaslı deyil. Bir halda ki mürəkkəb cümlədə yalnız bir hecanı yüksək intonasiya ilə deməklə cümlənin növü dəyişirsə, rəngərarənglik, hətta istisna halları qrammatik ümumiləşdirmələr üçün məqbul

sayılmalıdır. Belə misalları sayını çoxaltmaq da olar. “Mən gəldim ki, sən getməsən” cümləsində təkcə budaq cümlədə xəbəri ifadə edən feilin şəklini dəyişməklə həmin budaq cümlənin növü dəyişir: *Mən gəldim ki, sən gədsən.*

Məhz feilin şəkil fərqi görə birinci cümləyə “mən nə vaxt gəldim?”, ikinciyə isə “mən hansı məqsədlə gəldim?” sualını verməyə məcburuq.

Bir sözlə, tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur fərqləri kifayət qədərdir. Əsas məqsəd budur ki, budaq cümlənin növünü düzgün müəyyən edə bilsən. Müəyyən etmə üsullarının müxtəlif olması ədəbi təsnifata kölgə sala bilməz. Çox uyğun bildiyim üçün elmin digər bir sahəsindən paralel götürmək istədim. Riyaziyyatçılar sistem tənlilikləri həll etmək üçün, mənim bildiyimə görə, ən azı üç üsuldən (cəbr toplama, əvəzetmə və əlavə məchul daxil etmə) istifadə edirlər. Çətinliyi artırılmış tənlilikləri birinci iki üsulla həll edə bilməyəndə əlavə məchul daxil etmək üsuluna əl atırlar. Onda gərək müxtəlif üsullarla həll edildiyi üçün sistem tənliliklər yarırsız hesab olunsun. Belə oxşar misalları elmin və həyatın istənilən sahəsindən götürmək olar.

Müəllifin ikinci iradını da nəzərdən keçirək: “...baş cümlələrinə nisbi əvəzliliklər olan tabeli mürəkkəb cümlələrin müəyyən tiplərə ayrılma əlaməti az mahiyyət kəsb edir – o, cümlənin konstruktiv xüsusiyyətlərini və predikativ hissələr arasındakı əlaqəni müəyyən etmir. Buna görə də məna və struktur etibarilə həmcins olan cümlələr müxtəlif tiplərə aid olur” [4, s.107].

Müəllifin nümunə kimi verdiyi cümlələr Azərbaycan dilindəki tabeli mürəkkəb cümlələrin strukturuna uyğundur. Bu səbəbdən tərcümə etməyə ehtiyac qalmır. Biz onun fikrini öz nümunələrimizlə aydınlaşdıraraq:

1. *Elə rəşmlər çəkirdi ki, hamı heyran qalırdı.*
2. *Rəşmləri elə çəkirdi ki, hamı heyran qalırdı.*
3. *Çəkdiyi rəşmlər elə idi ki, hamı heyran qalırdı.*

Müəllif yuxarıdakı cümlələrin struktur-semantik cəhətdən həmcins olduğunu bildirir. Bunların müxtəlif budaq cümlələrə aid olmasının təsnifatın neqativinə yazır. Əgər cümlədə kiçik struktur dəyişikliyi baş versə, həmin cümlə öz tipini dəyişə bilər və bu, normal haldır. Əslində, bu iradın ilk müəllifi D.N. Kudryavskidir. O, təbiət hadisələrindən paralel götürərək qeyd etmişdir ki, küknar ağacını onun ətrafına tökülmüş küknar qozalarına görə müəyyən etmək doğru deyil. Bu cür müəyyən etdikdə küknar əvəzinə tozağacı ilə rastlaşırıq [Kudryavskiy D. 2009].

Müəllif demək istəyir ki, eyni budaq cümlə nə ilə bir cərgədə durduğuna görə istənilən şəkildə şərh edilə bilər. Amma nəzərə alırıq ki, budaq cümlə formasına görə deyil, baş cümlədəki nisbi əvəzliyin hansı cümlə üzvü rolunda çıxış etdiyinə görə müəyyən edilir.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin ənənəvi təsnifatının ideyası haqqında A.Beloşapkovanın dedikləri heç də birinci iraddan fərqlənmir. Müəllif hesab edir ki, bu təsnifat budaq cümlələrlə cümlə üzvləri arasındakı paralelizmi şisdir [4, s.106].

Öz fikirlərini sübut etmək üçün müəllif belə bir əsas gətirir: budaq cümlənin elə növləri vardır ki, onları cümlə üzvləri arasında tapmaq mümkün deyil, yəni budaq cümlələr təkcə mübtada, xəbər, tamamlıq, təyin və zərflik növləri ilə məhdudlaşdır.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin ənənəvi (budaq cümlələrin cümlə üzvlərinə oxşadılması) təsnifatına qarşı **formal klassifikasiya** (ikinci təsnifat) meydana gəlir. Bu, baş və budaq cümlələrə əlaqə vasitələrinə görə müəyyən edilir. Bu təsnifatın müəllifləri A.M.Peşkovski, M.N.Peterson, L.A.Bulaxovski, A.B.Şapiro və başqalarıdır. Formal klassifikasiyaya görə, tabeli mürəkkəb cümlələr iki yerdə bölünür: bağlayıcı sözlə olan cümlələr (nisbi tabelilik) və bağlayıcı ilə olan cümlələr (bağlayıcı cümlələr). Bu təsnifat da qismən ənənəvi klassifikasiyaya oxşardır. Buradakı bağlayıcıların böyük əksəriyyəti semantik olduğu üçün tabeli mürəkkəb cümlələrin tipləri də bunlardır: səbəb, şərt, zaman, məqsəd, müqayisə və güzəşt.

Üçüncü klassifikasiya struktur-semantik anlayış əsasında, yəni burada həm struktur, həm də semantik cəhət nəzərə alınır. Bu da təsnifatın daha geniş mənə kəsb etdiyindən xəbər verir. Məqsəd baş cümlə ilə budaq cümlə arasında münasibətlər xarakterini müəyyən etməkdir. Təsnifatın ilk yaradıcısı V.A.Boqorodski budaq cümlələr üçün üç əsas şərt irəli sürür:

- 1) nəyə aiddir,
- 2) hansı formal sözlər tətbiq edilir (həm də başqa vasitələr – intonasiya),
- 3) hər bir budaq cümlənin hansı mənə çaları vardır [Bogorodskiy V. 1935].

Üçüncü təsnifatda aparıcı prinsip rolunda mənə çıxış edir. S.Pospelov əsasən mənə prinsipi üzərində qurulan təsnifata görə tabeli mürəkkəb cümlələr iki qrupa bölünür: bir üzvdən ibarət olan cümlələr və iki üzvdən ibarət olan cümlələr. Birinci halda budaq cümlə baş cümlənin bir üzvünə, ikinci halda isə, bütövlükdə baş cümləyə aid olur.

Ən nəhayət, dərslərimizdə **çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin təsnifatı** ilə bağlı da müəyyən problemlər qalmaqdadır. Bu problemlər iki səbəbdən mövcuddur:

1. Dərslərimizdə mürəkkəb cümlələr məntiqi-grammatik prinsipə əsaslanır, buna görə də çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin təsnifatında həmin prinsipin təsiri özünü göstərir, halbuki hazırda dünya dilçiləri struktur-semantik prinsipi nisbətən mükəmməl hesab edirlər.
2. "Tip" anlayışına yanaşmada, fikrimizcə, yanlışlığa yol verilmişdir.

Ə.Abdullayevinin həmmüəllif olduğu kitabda yazılır: "Çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrdə nə qədər sadə cümlə olur-olsun, onlar iki əsasda – ya təbəsiz mürəkkəb cümlə, ya da tabeli mürəkkəb cümlə əsasında birləşir. Buna görə də onları iki əsas hissəyə bölürük:

1. Qarışıq tipli təbəsiz mürəkkəb cümlələr;
2. Qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr" [1, 373 s.].

Gəlin əvvəlcə "tip" anlayışına müəyyən aydınlıq gətirək. Bir çox dilçilik ədəbiyyatında "mürəkkəb cümlənin tipləri", "təbəsiz mürəkkəb cümlənin tipləri", "tabeli mürəkkəb cümlənin tipləri" kimi anlayışlar geniş təhlil edilmişdir. "Mürəkkəb cümlənin tipləri" anlayışına məntiqi-grammatik prinsipdən yanaşsaq, iki (təbəsiz və tabeli), struktur-semantik prinsipdən yanaşsaq üç (təbəsiz, tabeli, bağlayıcı) tip müəyyən etməliyik. Dərslərimizdə mürəkkəb cümlələrin təsnifatı məntiqi-grammatik prinsip əsasında aparıldığı üçün iki tip (təbəsiz və tabeli) vardır. "Qarışıq tip" deyəndə bu o deməkdir ki, həmin cümlədə həm təbəsizlik, həm də tabelilik əlaqəsi vardır. Yox, əgər söhbət çoxkomponentli təbəsiz mürəkkəb cümlələrdən gedirsə, burada qarışıq tiptən bəhs etmək doğru deyil, çünki bu cür mürəkkəb cümlənin bir tipi vardır, sadəcə, predikativ hissələrin sayı ikidən çoxdur. Dediklərimiz eynilə çoxkomponentli tabeli mürəkkəb cümlələrə və bağlayıcı təbəsiz mürəkkəb cümlələrə də şamil edilir.

Professor Q.Kazımovun təsnifatı yuxarıdakı təsnifətdən nisbətən fərqlənsə də, qeyd etdiyimiz ziddiyyət qalmaqdadır. Müəllif yazır: "Qeyd edilənləri nəzərə alaraq, mürəkkəb cümlələri üç növə ayırmaq olar:

1. Komponentləri sadə quruluşlu olanlar;
2. Komponentlərindən biri sadə, digəri mürəkkəb quruluşlu olanlar;
3. Hər iki komponenti mürəkkəb quruluşlu olanlar" [3, 412 s.].

Q.Kazımov 2-ci və 3-cü hallarda olan cümlələri qarışıq tipli hesab edir və ardınca qeyd edir: "Bu cəhət eyni dərəcədə həm təbəsiz, həm də tabeli mürəkkəb cümlələrə aiddir" [3, 412 s.].

Yuxarıdakı təsnifatın əsasında fərqli prinsip dayanır və mürəkkəb cümlələrin bölgüsü də mükəmməldir. 2-ci və 3-cü hallarda göstərilən cümlələrin qarışıq tipli sayılması isə qeyri-müəyyəndir. "Mürəkkəb quruluş" deyəndə müəllif nəyi nəzərdə tutur? Bunun ardınca dilçi alim "Qarışıq tipli təbəsiz mürəkkəb cümlələr" və "Qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr" bəşliqlərini verir. Birinci bəşliq altında nümunə kimi göstərilən misallarda üç, dörd və hətta yeddi predikativ hissədən ibarət təbəsiz mürəkkəb cümlələr verilmişdir. Predikativ hissələrin say çoxluğuna baxmayaraq, müəllif onları da qarışıq tipli hesab etmir və bu çox doğru yanaşmadır. Sonra da davam

edir: "Qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr, başlıca olaraq, aşağıdakı quruluşlarda olur:

1. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrindən biri sadə quruluşlu, digəri tabesiz mürəkkəb cümlə şəklində olur (müəllif mürəkkəb cümlə daxilində blok yaradılmasını nəzərdə tutur — N.Q.); məsələn: Qalxanımız idi şeir bir zaman, indi şeir yoxdur, özümüz qalxan" (Şəhriyar) [3, 412 s.].

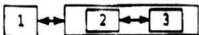
Göründüyü kimi, Q.Kazımov sitatda verilmiş cümləni ona görə qarışıq tipli hesab edir ki, mürəkkəb cümləni təşkil edən predikativ hissələrin üçündən ikisi vahid blok yaratmışdır, halbuki burada mürəkkəb cümlənin yalnız tabesiz tipini görmək mümkündür.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrə dair götürülmüş nümunələr bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrdən ibarətdir. Belə yanaşma məntiqi-qrammatik təsnifatın təsirindəndir və normal hesab olunur. Ə.Abdullayevin həmmüəllif olduğu dərslikdə yazılır:

"Birinci komponenti sadə, ikinci komponenti iki sadə cümlədən qurulan tabesiz mürəkkəb cümlədən ibarət olan mürəkkəb cümlə" məsələn: *Ela demə, qızım, Allahdan sonra arvadın böyüyü ərdir, istər öldürər, istər saxlar*" [1, 375 s.].

Əslində, cümlə iki deyil, üç komponentdən ibarətdir. Sadəcə, ikinci və üçüncü komponent birlikdə blok yaratmışdır. Görünür, müəllif "komponent" anlayışı ilə "sintaktik blok" anlayışının fərqi diqqətdən qaçırılmışdır. Həmin cümlənin sxemi belədir:

Sxem 2.

Müəllifin təqdim etdiyi digər sxemlərə nəzər yetirək və onlara dair nümunələr təqdim edək.

Hava işıqlandı, çoban tələm-tələsik yuxudan durdu, qoyun yatağının ağzını açdı, heyvanlar ac olduğu üçün yatağın ağzına tökülüşdülər.

Sxem 3.

3-cü sxem 2-ciyə nisbətən sadədir. Belə çıxır ki, professor Q.Kazımov məhz buna görə, 3-cü sxemdən fərqli olaraq, 2-cini qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlə hesab edir. Soruşula bilər: 2-ci sxem 3-cüdən nə ilə fərqlənir? 3-cü sxemdən başqa, qalanlarına nə ad vermək olar, axı onlar fərqli konstruksiyaya malik cümlələrdir.

Verilən sxemlərə aid cümlələrin heç birini qarışıq tipli hesab etmək olmaz, bunlar hamısı çoxkomponentli tabesiz mürəkkəb cümlələrdir, çünki həmin cümlələrdə yalnız tabesizlik əlaqəsi mövcuddur. Eləcə də sxemlərdə ifadə olunmuş fərqli nümunələr çoxkomponentli tabesiz mürəkkəb cümlənin tipləridir. Onlar iki qrupa bölünür:

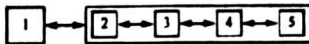
1. Predikativ hissələri sintaktik blok yaratmayan çoxkomponentli tabesiz mürəkkəb cümlələr (3-cü sxem).

2. Predikativ hissələrindən ən azı ikisi vahid blok şəklində birləşən çoxkomponentli tabesiz mürəkkəb cümlələr (2; 4 – 8-ci sxemlər).

Ola bilər ki, sintaktik bloklar bir neçə sayda və fərqli dispoziyada olsun. Məsələn:

Xəstə gözələrini pəncərədən ayırmaq istəmirdi: hər tərəfi gül-çiçək bürümüşdü, ağaclar yaşıl donunu geyinmiş, otlar pöhrələnmişdi, səhər dumanı xeyli seyrəlmişdi.

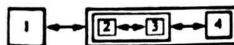
Sxem 4.

İzahı: 2 – 5-ci predikativ hissələr vahid blokda birləşmişdir.

Qonşumuz ürəyini boşaltdı: dərdimiz birdir, hələ çarəsini tapa bilməmişik, başımızın üstündə Allahımız vardır.

Sxem 5.

İzahı: 2-ci və 3-cü predikativ hissə bərgə blok yaratmış, sonra isə həmin blok 4-cü predikativ hissə ilə daha bir sintaktik blokda birləşmişdir, yəni blok daxilində blok əmələ gəlmişdir. 1-ci predikativ hissə ilə ((2+3)+4) blok şəklində birləşmişdir.

Ana-bala xısın-xısın söhbət edirdilər, ətrafdakıların isə gözü onlarda idi, görünür, bir hadisə baş vermişdi.

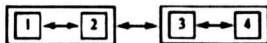
Sxem 6.

İzahı: çoxkomponentli tabesiz mürəkkəb cümlədir, birinci və ikinci predikativ hissələr birgə blok yaradaraq 3-cü hissə ilə əlaqəyə girmişdir.

Alam işlər, el öyünər, qılınc kəsər, qol öyünər (atalar sözü).

Sxem 7.

İzahı: çoxkomponentli tabesiz mürəkkəb cümlədir; burada bloklar arasında balans vardır, yəni 1-ci və 2-ci bir blokda, 3-cü və 4-cü isə digər blokda birləşmiş, sonra isə sintaktik bloklar əlaqələnməmişdir. Müqayisə üçün qarışıq tipli mürəkkəb cümlənin bir sxemini nəzərdən keçirək. Ə.Əbdullayevin həmmüəllif olduğu kitabda belə bir cümlə verilmişdir: *Gecə-gündüz çalışırsınız, amma hiss edirəm ki, dərdimə heç bir əlac olmayacaq.*

Müəlliflər bu cümlənin sxemini də təqdim etmişlər, lakin başlıq belədir: "II. Sadə və tabeli mürəkkəb cümlədən qurulan tabesiz mürəkkəb cümlələr" [1, 374 s.].

Sxem 8.

Əgər bir cümlədə həm tabesizlik, həm də tabelilik əlaqəsi varsa, onu tabesiz mürəkkəb cümlə adlandırmaq olmaz, çünki başqası ona tabeli mürəkkəb cümlə desə, bizim də ona etiraz etmək haqqımız yoxdur. Bu, təqribən, ona bənzəyir ki, müxtəlif güllərdən (yasəmən, bənövşə, nargiz) bir buket və ya çələng hazırlayırsan. Həmin

buket və ya çələngə nə "yasəmən", nə "bənövşə", nə də "nargiz" deyə bilmərik. Deməli, yuxarıda verilmiş cümlə nə tabesiz, nə də tabeli mürəkkəb cümlədir, o məhz qarışıq tipli (və avtomatik olaraq çoxkomponentli) mürəkkəb cümlədir.

Onu da deyək ki, çoxkomponentli tabesiz mürəkkəb cümlələrin konstruksiya imkanları təkcə yuxarıda verilmiş sxemlərlə bitmir. Rəngarəng quruluşa malik mürəkkəb cümlələrin struktur növləri dilçi alimlərimiz Q.Kazımov, Ə.Əbdullayev, Y.Seyidov tərəfindən geniş tədqiq edilmişdir. Bizim məqsədimiz isə bu növlərə yanaşmanın nə dərəcədə məntiqli olduğunu aşkara çıxarmaqdır.

Beləliklə, 8-ci sxemdə göstərilmiş nümunədən başqa, bütün cümlələr yalnız tabesizlik əlaqəsi ilə bir-birinə bağlanmışdır, yəni tabesiz mürəkkəb cümlə çoxüzvlüdür, həm tabesizlik, həm də tabelilik əlaqəsi olmadığı üçün qarışıq tipli sayıla bilməz. "Çoxüzvlü (və ya çoxkomponentli – N.Q.) mürəkkəb cümlələrdə əlaqə birtiplidir: ya tabesiz, ya tabeli, ya da bağlayıcıdır" [7, s.124].

Ardınca N.S.Valqına davam edir: "İki predikativ vahiddən çox tərkibi olan mürəkkəb cümlələr, hər şeydən əvvəl, hissələr arasındakı əlaqənin xarakteri ilə fərqlənir: predikativ hissələri birtipli əlaqə ilə bağlanan bu cür cümlələri çoxüzvlü mürəkkəb cümlələr, predikativ hissələri müxtəlif tipli sintaktik əlaqə ilə bağlanan cümlələri isə mürəkkəb sintaktik konstruksiya adlandırmaq" [7, s.123].

"Mürəkkəb sintaktik konstruksiya" və "qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr" eyni anlayış ifadə edir. Birinci ad qrammatik vahidin xarici əlamətini, ikinci isə daxili məzmununu xarakterizə edir. Buna görə də bir ikinci ad üstünlük verdik.

Çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin təsnifatı da müəyyən prinsipə əsaslanır. Onu da qeyd edək ki, bizim təklif etdiyimiz bölgü məntiqi-grammatik təsnifata söykənir, çünki uzun illərdir ki, mürəkkəb cümlələrin bu cür təsnif edilməsi Azərbaycan dilçiliyində qəbul edilmişdir.

1. Predikativ hissələri eyni tiptə olan çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr:

A. Çoxkomponentli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Burada predikativ hissələr arasında yalnız tabesizlik əlaqəsi olur.

B. Çoxkomponentli tabeli mürəkkəb cümlələr. Burada predikativ hissələr arasında yalnız tabelilik əlaqəsi olur.

Qeyd: Çoxkomponentli mürəkkəb cümlələri struktur-semantik təsnifata əsasən bölsəydik, daha bir növü – çoxkomponentli bağlayıcısız mürəkkəb cümlələri sıraya daxil etməli idik.

2. Predikativ hissələri fərqli (qarışıq) tiptə olan çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr isə bir tiptə olur – predikativ hissələrindən biri (və ya bir neçəsi) tabesiz,

digəri (və ya bir neçəsi) isə tabeli olan qarışıq tipli çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr (A tipi).

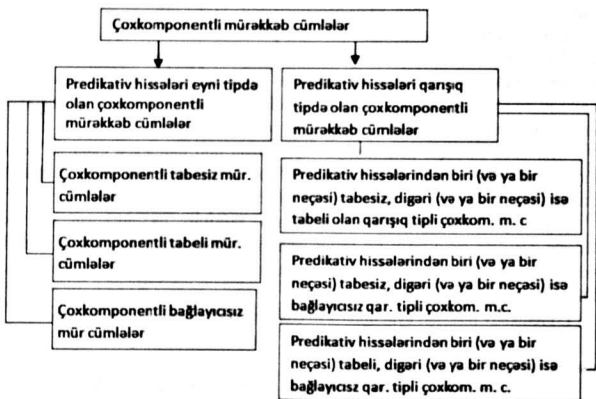
Qeyd. Əgər burada da struktur-semantik təsnifatı nəzərə alsaq, daha iki tip müəyyən edilməlidir:

B. Predikativ hissələrindən biri (və ya bir neçəsi) tabelsiz, digəri (və ya bir neçəsi) isə bağlayıcı olan qarışıq tipli çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr;

C. Predikativ hissələrindən biri (və ya bir neçəsi) tabeli, digəri (və ya bir neçəsi) isə bağlayıcı olmayan qarışıq tipli çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr.

Çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin təsnifatını aşağıdakı sxemdə görə bilərik:

Sxem 9.

Qeyd: Sonuncu üç düzbucaqlıda yerləşən tiplər şərti xarakter daşıyır, çünki onlar struktur-semantik bölgüyə əsaslanır.

Mürəkkəb cümlələr sistemində işlədilən terminlər çoxdur. Bəzən də bu terminlər bir-biri ilə sinonimlik təşkil edir. Xüsusilə çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrə aid terminlər heç də hamısı məzmunu uyğun deyil. Bunlar müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən

dövryyəyə buraxılmış, lakin heç də elmi itimayiyət tərəfindən birmənalı qəbul edilməmişdir. Rus dilçiləri "mürəkkəbləşmiş cümlələr" terminindən də istifadə edirlər. Hesab edirik ki, bu termin konkretlikdən uzaqdır, çünki onun sərhədini dəqiq müəyyən etmək mümkün deyil. Biz predikativ hissələri blok yaratmış çoxkomponentli mürəkkəb cümləni də, mürəkkəb sintaktik konstruksiyaya malik cümlələri də mürəkkəbləşmiş adlandırma bilərik. Fikrimizi əyani şəkildə nümayiş etdirmək üçün aşağıdakı iki sxemə nəzər yetirək:

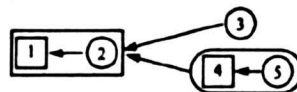
Sxem 10.

10-cu sxemə dair cümlə; məsələn:

Güclü yağış yağdı, sel-sular toplanmağa macal tapmamış biz çayı keçdik, heyvanlar isə o tayda qaldı.

Sxem 11.

11-ci sxemə dair cümlə:

Mən elə bildirdim ki, bizim uşaqlar divar yazan deyillər, çünki çox məsləhət eləmişdim və onlar da mənə söz vermişdilər ki, divarları yazmayacaqlar (C.Məmmədquluzadə).

Göründüyü kimi, 10-cu sxemdə predikativ hissələri blok yaratmış çoxkomponentli tabelsiz mürəkkəb cümlə, 11-cidə isə qarışıq tipli mürəkkəb cümlə təsvir edilmişdir. Fərqli konstruksiyaya malik olmalarına baxmayaraq, bunların hər ikisini mürəkkəbləşmiş adlandırmaq mümkündür. Belə olduqda qrammatik anlayış mahiyyətini itirmiş olur. Ən yaxşı, bu termindən istifadə etməməkdir.

Nəticə / Conclusion

Məqalədə mürəkkəb cümlələrin təsnifat sistemi tamamilə yenidən işlənmişdir. Bu sistemin başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, mürəkkəb cümlələrin təsnifatı kompleks şəkildə nəzərdən keçirilmişdir. Belə ki, mürəkkəb cümlələr üç prinsip: bağlayıcıların iştirakına, komponentlər arasındakı subordinasiyaya və komponentlərin sayına görə təsnif edilmişdir. Nəticədə mürəkkəb cümlələrin təsnifat sistemində indiyə kimi mövcud olan bəzi uyğunsuzluqlar aradan qaldırılmışdır. Ən başlıcası, "qarışıq tipli cümlələr" ifadəsinin əhatə etdiyi məzmunu uyğun olmadığı aşkarlanmışdır. Belə ki, dilçi alimlərimiz yalnız bir tipdə olan çoxüzvlü mürəkkəb cümlələri qarışıq tipli hesab etmişlər, halbuki tip dedikdə ya "tabeli" ya da "tabesiz" anlayışları yada düşür.

Məqalədə mürəkkəb cümləyə dair öz əksini tapmış bütün anlayışların məntiqi izahı verilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. (2007). Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı, Şərq-Qərb. 424 s.
2. Abdullayev K. (1998). Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, Maarif. 281 s.
3. Kazımov Q. (2007). Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, Təhsil. 496 s.
4. Beloshapkova A. (1967). Slozhnoye predlozheniye v sovremennom russkom yazike (nekotoriye voprosi teorii). Moskva, Prosveshcheniye. 160 s.
5. Bogoroditskiy V. (1935). Obshchiy kurs russkoy grammatiki. Moskva, Sotsekgiz. 230 s.
6. Budagova Z. (1982). "Azerbaydzhanskiy yazik". Baku, 127 s.
7. Valgina N. (2000). Sintaksis sovremennogo russkogo yazika: Uchebnik. Moskva, Agar. 416 s.
8. Kudryavskiy D. (2009). Vvedeniye v yazikoznaniye. 144 s.
9. Peshkovskiy A. (2001). Russkiy sintaksis v nauchnom osveshchenii, Moskva. 510 s.